

В. Г. Пракапчук

УДК 811.14'04+811.161.1'04

Кафедра класічнай філалогіі, філалагічны факультэт, Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт, Мінск, Беларусь

ВИЗАНТИЙСКИ ФИЛОЛАГ ГЕОРГИЙ ХИРАВОСК И ЕГО УПЛЫВ НА СЛАВЯНСКУЮ РЫТАРИЧНУЮ ТРАДИЦИЮ

Артыкул прысвечаны аналізу ўплыву постаці візантыйскага філолага Георгія Хіравоска на стаўленне рытарычнай тэрміналогіі ў арэале Slavia Orthodoxa. Аб'ектамі даследавання з'яўляюцца трактат Георгія Хіравоска «Пра паэтычныя тропы» і артыкул «О образѣхъ» у Ізборніку Святаслава 1073 г. Супастаўленне царкоўнаславянскага перакладу трактата з арыгіналам дало магчымасць убачыць рэфлексію славянскіх кніжнікаў над семасіялагічнымі працэсамі ў мове і іх пошукі найбольш адэкватнага перакладу, а, адпаведна, і шляхі стаўлення ранняй славянскай рытарычнай тэрміналогіі.

Ключавыя словы: троп, паэтыка, рыторыка, ранняя візантыйская і ранняя славянская філалагічная тэрміналогія, Георгій Хіравоск, артыкул «О образѣхъ».

Узор цытавання: Пракапчук В. Г. Візантыйскі філолаг Георгій Хіравоск і яго ўплыў на славянскую рытарычную традыцыю // София: электрон. науч.-просветит. журн. 2021. № 2. С. 38–43.

V. Prakapchuk

Department of Classical Philology, Philological Faculty, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

THE BYZANTINE PHILOLOGIST GEORGIOS CHOIROBOSKOS AND HIS INFLUENCE ON THE SLAVIC RHETORICAL TRADITION

The article is devoted to the analysis of the influence of the figure of the Byzantine philologist Georgios Choiroboskos on the rhetorical terminology formation in the Slavia Orthodoxa area. The objects being researched are the Treatise of Georgios Choiroboskos “On Poetic Tropes” and the article “O Obrazjekh” in the Miscellany of Svjatoslav 1073 A.D. The comparison of the Church Slavonic translation with the original made it possible to see the meditation of Slavonic scribes on the semasiological linguistic processes and their efforts in search of adequate translation and accordingly the ways of coming into being of the early Slavonic rhetorical terminology.

Keywords: a trope, poetics, rhetoric, early Byzantine and early Slavonic philological terminology, Georgios Choiroboskos, the article “O Obrazjekh”.

For citation: Prakapchuk, V. The Byzantine philologist Georgios Choiroboskos and his influence on the Slavic rhetorical tradition // Sophia, 2, 38–43 (in Russ.).

Аўтар:

Вольга Генрыхайна Пракапчук – кандыдат філалагічных навук, загадчык кафедры класічнай філалогіі філалагічнага факультэта БДУ.
prokopchuk@bsu.by

Author:

Volha Prakapchuk – PhD in philology, head of the department of classical philology of the philological faculty, BSU.

1. Біяграфічныя звесткі. Георгій Хіравоск (Γεώργιος ὁ Χοιροβοσκός – даслоўна ‘Свінапас’) – граматыст, дыякан (διάκονος) і галоўны хартафілакс (χарτοφύλαξ μέγας, г. зн. галоўны захавальнік рукапісаў, бібліятэкар) храма Святой Сафіі, прафесар (οἰκουμηνικός διδάσκαλος, ‘усяленскі настаўнік’) Імператарскай вышэйшай школы ў Канстанцінополі. Пасада ўсяленскага настаўніка азначала, што ён з’яўляўся галоўнай сістэмай вышэйшай адукацыі Візантыі. За свае граматычныя заняткі, пераважна ў вобласці арфаграфіі і марфалогіі, ён атрымаў званне майстра (ὁ τεχνικός) [6, с. 160].

Храналагічныя рамкі жыцця Хіравоска вызначаюцца яго абазнанасцю ў працах граматыстаў VI ст. і цытаваннем самога Хіравоска ў працы «Etymologicum Florentinum» (X ст.). Сцверджанне асобных навукоўцаў [3, с. 131], што Хіравоск жыў пад канец VIII – на пачатку IX ст., бо з’яўляўся сучаснікам Фоція (каля 820 – каля 893), з нашага пункту гледжання, сумнеўнае. Больш верагодна, што ён жыў у VI ст. Так, вядомы імёны двух прафесараў, якія выкладалі ў Канстанцінопальскай вышэйшай школе пры імператары Юстыніяне I (527–565) і пасля яго, – Георгія Хіравоска і Стэфана Александрыйскага. Хіравоск займаўся граматыкай і філалогіяй, а Стэфан Александрыйскі – філасофіяй і прадметамі квадрывіума. Паводле легенды, у 726 г. будынак Канстанцінопальскай школы разам з настаўнікамі і кнігамі быў спалены імператарам Львом III. У VII–VIII стст. школа не існавала; спробы арганізацыі Вышэйшай школы пачынаюцца з сярэдзіны IX ст., калі пачала функцыянаваць Магнаўрская школа (у Канстанцінопальскім палацы) [5, слп. 117].

2. Корпус сачыненняў Георгія Хіравоска. Сачыненні Хіравоска цесна звязаны з яго настаўніцкай дзейнасцю ў Імператарскай вышэйшай школе. На большасці яго твораў ёсць пазнака «з голасу» («ἀπὸ φωνῆς») – сведчанне таго, што гэта лекцыі, запісаныя вучнямі, таму яны захаваліся ў розных варыянтах. Галоўнымі творамі Хіравоска з’яўляюцца фрагментарна захаваныя каментарыі да граматычнага «Канона» пра правілы скланення іменных часцін мовы і спражэння дзеясловаў Феадосія Александрыйскага (IV–V стст.), граматык Дыянісія Фракійскага (II ст. да н. э.), Апалонія Дыскала (II ст.), Элія Герадыяна (II ст.). Хіравоску належаць таксама трактат па арфаграфіі (захаваны ў фрагментах), каментарыі да тракта па метрыцы Гефестыёна Александрыйскага (II ст.), трактат «Эпімерызмы Псалтыры» (граматычны каментарый да псалмоў) і трактат «Пра паэтычныя тропы».

Граматычныя сачыненні Хіравоска з’яўляюцца галоўным чынам тлумачэннямі («схоліямі», каментарыямі) да найбольш пашыраных у Візантыі граматычных вучэбных дапаможнікаў александрыйскіх навукоўцаў Дыянісія Фракійскага (II ст. да н. э.), Апалонія Дыскала (II ст.), яго сына Элія Герадыяна (II ст.), а таксама візантыйскага аўтара Феадосія Александрыйскага (пачатак V ст.). Асабліва часта Хіравоск звяртаўся да сачыненняў Апалонія Дыскала і Элія Герадыяна, пераважна з Герадыяна ён браў матэрыял для сваіх арфаграфічных і арфаэпічных трактатаў. Звяртаўся Хіравоск і да пазнейшых філалагаў, многія з якіх былі яго сучаснікамі, напрыклад, Іаан Філапон (VI ст.), Іаан Харакс (VI ст.).

Трактаты Хіравоска былі папулярнымі і шырока выкарыстоўваліся ў візантыйскіх школах цягам стагоддзяў як каментарыі да асноўных вучэбных дапаможнікаў. Аднак у філалагічнай літаратуры пазнейшых візантыйцаў Хіравоск выкарыстоўваўся параўнальна мала, бо яны, як і іх папярэднікі, звярталіся ахвотней да старажытных твораў. Цікавасць да трактатаў Хіравоска ўзнаўляецца ў эпоху Адраджэння.

Яго сачыненні становяцца асноўнай крыніцай для граматыстаў гэтага часу, асабліва для Канстанціна Ласкарыса і Урбана фон Бэлюна. Граматычныя творы Хіравоска былі выкарыстаны Канстанцінам Ласкарысам пры стварэнні першай друкаванай граматыкі грэчаскай мовы (Мілан, 1476).

У славянскую кніжна-пісьмовую традыцыю X–XVII стст. увайшлі тры трактаты Хіравоска ў перакладах і вытрымках: «Каментарыі на Дыянісія Фракійскага», «Схоліі на Феадосія Александрыйскага», якія, на думку І. В. Ягіча, сталі адной з асноўных крыніц трактата «Осьмь честі слова» (першая палова XIV ст.), а таксама трактат «Пра паэтычныя тропы».

3. Трактат Георгія Хіравоска «Пра паэтычныя тропы». Георгій Хіравоск выкладаў у Канстанцінопальскай вышэйшай школе граматыку, якая лічылася пачаткам усякай адукацыі, падмуркам і маці ўсіх мастацтваў. Курс граматыкі доўжыўся шэсць-сем гадоў, асноўнай яго мэтай была поўная элінізацыя розуму і маўлення навучэнцаў. Вучні павінны былі правільна размаўляць і пісаць па-грэчаску, разумець і тлумачыць антычных і хрысціянскіх аўтараў. У школе засвоівалі правілы фанетыкі і марфалогіі, улічваючы навуку пра прыдыханне і націск, сінтаксіс і стылістыку, каб не пісаць з памылкамі і пазбегнуць варварскага спосабу выражаць свае думкі. Звернем увагу на тое, што ў сферу граматыкі ўваходзілі і пытанні стылю. Паэтыка была часткай антычнай граматыкі, якая ўключала навуку «правільна размаўляць і тлумачыць паэтаў». Элакуцыя – выклад матэрыялу, моўная арнаментация, якая ўяўляла сабой тэорыю фігур, – з’яўлялася агульным раздзелам і для антычнай граматыкі, і для антычнай рыторыкі: доўгія спісы тропай і фігур, што служаць упрыгожанню маўлення, аднолькава ўваходзілі і ў «Рыторыку для Герэнія», і ў граматыку Даната. Ранневізантыйская сістэма адукацыі (IV – першая палова VII ст.) была арыентавана на антычную культуру, у аснове навучання граматыцы ляжала вывучэнне антычных граматычных крыніц, якія ўтрымлівалі спісы тропай і фігур. Менавіта таму сярод граматычных трактатаў Хіравоска ёсць сачыненне «Пра паэтычныя тропы» («Περὶ τῶν ποιητικῶν»), напісанае ў форме тлумачальнага слоўніка тэрмінаў паэтыкі. Такія трактаты-словнікі рытарычных тэрмінаў у якасці формы прадстаўлення рытарычных ведаў былі папулярнымі ў візантыйскай філалогіі. Лёс трактата Хіравоска «Пра паэтычныя тропы» быў вельмі ўдалым у візантыйскай і асабліва ў славянскай кніжнасці.

Трактат захаваны ў 18 грэчаскіх спісах: для візантыйскага помніка VI–IX стст. такая колькасць спісаў сведчыць пра добрую захаванасць, а гэта, у сваю чаргу, дазваляе лічыць, што трактат быў сапраўды папулярным у візантыйскім Сярэднявеччы (пра грэчаскія спісы трактата Хіравоска гл.: [7, с. 799–820]). Трактат шмат разоў перапісваўся і выкарыстоўваўся разам з іншымі візантыйскімі граматычнымі сачыненнямі. Ён сустракаецца пераважна ў зборніках, што змяшчаюць тэксты, якія выкарыстоўваліся для навучання. Некаторыя з гэтых зборнікаў паслужылі прататыпамі для незахаванага балгарскага зборніка цара Сімяона (княжыў з 893 г., валадарыў з 919 па 927 гг.), з якога быў перапісаны Ізборнік Святаслава 1073 г. [4]. Трактат «Γεωργίου τοῦ Χοιροβόσκου περὶ τῶν ποιητικῶν» утрымліваецца ў чатырох з дзевяці вядомых нам грэчаскіх спісаў прататыпа Ізборніка Святаслава 1073 г. [2, с. 96]:

- Куаленаўскі (найстарэйшы) спіс – Parisinus Coislin 120 – пач. X ст.;
- Ватыканскі спіс – Vaticanus graecus 423 – першая палова X ст.;
- Патмаскі спіс – Patmos 109 – першая палова X ст.
- Афонскі спіс Лаўры св. Афанасія – Athos. Laura. Г 115 – XII ст.

Па адным з гэтых візантыйскіх спісаў трактат быў перакладзены ў Балгарыі на царкоўнаславянскую мову, аднак балгарскі пратограф, магчыма, складзены па ініцыятыве цара Сімяона, не захаваўся. Менавіта з балгарскага арыгінала быў перапісаны Ізборнік 1073 г., які паслужыў арыгіналам для многіх старажытнарускіх і паўднёvasлавянскіх рукапісаў. Вядомы 24 спісы Ізборніка 1073 г., у большай ці меншай ступені суадносныя з прататыпам. З іх 16 спісаў утрымліваюць трактат Хіравоска «О образѣхъ». Царкоўнаславянскі пераклад гэтага трактата ў Ізборніку Святаслава 1073 г. з'яўляецца першай спробай асэнсавання моўнай семантыкі (тэорыі тропы) і станаўлення тэрміналогіі паэтыкі на славянскай глебе. У ім упершыню ў арэале *Slavia Orthodoxa* былі растлумачаны з ілюстрацыйнымі прыкладамі 27 тэрмінаў паэтыкі. Гэтыя тэрміны ўвайшлі ва ўсходнеславянскую рытарычную тэрміналогію з XVII ст. (у асноўным як лексічныя запазычанні), але засваенне іх сэнсу пачалося менавіта з XI ст., з перакладнага трактата Хіравоска.

4. Асаблівае перакладнага тракта «Георгия Хоуровска о образѣхъ». Твор «Георгия Хоуровска о образѣхъ» у Ізборніку Святаслава 1073 г. – першы пераклад па тэорыі паэтыкі на царкоўнаславянскай глебе [4, с. 237 адв. – 240 адв.]. Тэрміны перакладнага твора «О образѣхъ» валодаюць усімі рысамі, уласцівымі пачатковай стадыі станаўлення тэрміналогіі, а менавіта: 1) блізкасць да агульнаўжывальнай лексікі; 2) матываванасць унутранай формы; 3) метафарычнасць; 4) сінанімічнасць (варыянтнасць абазначэнняў); 5) мнагазначнасць.

Выкарыстанне сродкаў царкоўнаславянскай мовы (лексічнага калькавання) пры перакладзе грэчаскіх тэрмінаў – характэрная рыса першага славянскага перакладу па тэорыі тропы (пазней славянскія кніжнікі звычайна транслітаравалі тэрміны грэчаскай рыторыкі і паэтыкі). Перакладчык імкнуўся шляхам лексічнага калькавання перадаць значэнне грэчаскіх тэрмінаў і захаваць іх першасную матывацыю, напрыклад: ἀλληγορία ‘алегорыя’ (ἄλλος ‘іншы’, ἀγορεύω ‘казаць’) – *инословие*; μεταφορά метафара (μετα-φέρο ‘пера-ношу, пера-ваджу’) – *преводъ*. Лексічнае калькаванне стала самым пашыраным спосабам перадачы грэчаскіх тэрмінаў (сярод 30 царкоўнаславянскіх слоў-тэрмінаў 20 словаўтваральных і 10 семантычных калек).

Вялікая варыянтнасць царкоўнаславянскіх тэрмінаў-калек (амаль 50 % такіх тэрмінаў маюць варыянты) з'явілася вынікам актыўнага пошуку больш дакладнага перакладу. Усе варыянты можна падзяліць на тры групы: 1) арфаграфічныя варыянты (напр.: *Приятъе / Приятие, Сотворение / Сотвореное*); 2) словаўтваральныя варыянты (напр.: *Отдание / Воздание, Солог / Прилог*); 3) лексічныя варыянты (напр.: *Преходное / Преступное, Лихоречие / Лихновное, Вид / Образ*).

Магчыма, некаторыя з варыянтаў, асабліва арфаграфічныя, былі ўнесены перапісчыкам Ізборніка 1073 г. выпадкова. Аднак бачна, што перакладчык шукаў і ствараў словы, каб праз іх знешнюю форму дакладна перадаць значэнне грэчаскіх тэрмінаў. Варыянтнасць характэрна для пачатковага этапу стварэння тэрміналогіі, калі суіснуюць розныя варыянты і ёсць магчымасць выбару найбольш прымальнага, прыдатнага, адэкватнага па зместу тэрміна.

Царкоўнаславянскія тэрміны трактата з захаванай унутранай формай, што была ў грэчаскім прататыпе, выклікалі пэўныя вобразы і асацыяцыі і часам валодалі нават большай экспрэсіўнасцю, чым адпаведны грэчаскі тэрмін. Так, тэрмін ὑπερβολή (ὑπερ – ‘за межамі, цераз, паверх’, βολή – ‘кіданне’) перадаецца з іншай вобразнасцю і большай экспрэсіўнасцю як *Лихоречие / Лихновное* для назвы аднаго з відаў

іроніі – тэрміна $\mu\kappa\tau\eta\rho\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ міктэрызм (ад $\mu\kappa\tau\eta\rho$ літ. ‘ноздра, нос’, перан. ‘кпіны, здзек’) з той вобразнасцю, якая ў ім закладзена, перакладчык стварае кальку-неалагізм *Похухнание*. Аднак ёсць прыклады страты пры перакладзе на царкоўнаславянскую мову вобразнасці і экспрэсіўнасці, што былі ў грэчаскім тэрміне. Напрыклад, $\sigma\alpha\rho\kappa\alpha\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ сарказм (ад $\sigma\alpha\rho\kappa\acute{\alpha}\varsigma\omega$ ‘ірваць мяса, дзерці’) перакладаецца як *Поизгание*, $\acute{\alpha}\sigma\tau\epsilon\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ астэізм (ад $\acute{\alpha}\sigma\tau\epsilon\iota\varsigma\omicron\mu\alpha\iota$ ‘разважаць па-гарадскому, г. зн. вытанчана’ < $\acute{\alpha}\sigma\tau\upsilon$ ‘горад, сталіца’) – *Посмьяние*.

Пры агульнай тэндэнцыі знаходзіць славянскія адпаведнікі грэчаскім тэрмінам (у большасці выпадкаў – калькаваць), адно паняцце перакладчык усё ж транслітараваў, відаць, не здолеўшы знайсці адэкватнае слова ў роднай мове: $\sigma\omicron\lambda\omicron\kappa\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ ‘памылка супраць моўных правіл’ – зварот, у якім парушаны сінтаксічныя правілы) – *селікѣзмиш*. Грэчаскае слова ўтворана ад назвы горада $\Sigma\acute{o}\lambda\omicron\iota$ ‘Солы’, старажытнай афінскай калоніі ў Кілікіі, дзе з-за нацыянальнай стракатасці грэчаская мова страціла сваю чысціню. Такім чынам, перакладчык на царкоўнаславянскую мову мог не зразумець этымалогію гэтага слова і, не знайшоўшы эквівалент, проста транслітараваў слова. Бачна, што ўзніклі праблемы і пры перакладзе назваў чатырох відаў іроніі – адзін з гіпонімаў названы так сама, як гіперонім: $\epsilon\iota\rho\nu\epsilon\iota\alpha$ – *пору́гание* і $\chi\lambda\epsilon\nu\alpha\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ – *пору́гание*. Астатнія тры тэрміны для відаў іроніі ўтвораны па той жа словаўтваральнай мадэлі, што і гіперонім: *похухнание*, *поизгание*, *посмьяние*.

Цікава, што чатыры тэрміны, створаныя перакладчыкам, усё ж «захаваліся ў далейшай рускай літаратуразнаўчай тэрміналогіі, а менавіта: *образ*, *притча*, *лицетворение* (у далейшым *олицетворение*) і, магчыма, *изобилие*», хоць яны «маглі ўзнікнуць і іншымі шляхамі, і ў іншы час» [1, с. 240].

Трактат дазволіў славянам азнаёміцца з візантыйскай школьнай традыцыяй рыторык і паэтык. Аднак у арэале *Slavia Orthodoxa* ён быў не школьным чытаннем (як у Візантыі), а чытаннем вузкіх колаў кніжнікаў. Калі ў XVII ст. на змену вучонай візантыйскай рукапіснай традыцыі прыйшла значна больш шырокая заходняя традыцыя школьных рыторык і паэтык, падтрыманая кнігадрукаваннем і Контррэфармацыяй, тэрміны паэтыкі нанова ўвайшлі ва ўжытак як лексічныя запазычанні. Аналагічная карціна назіраецца і ў гісторыі граматык у арэале *Slavia Orthodoxa*. Першы славянскі граматычны трактат «Осьмь честии слова», адной з візантыйскіх крыніц якога былі граматычныя схоліі таго ж Георгія Хіравоска, паўтарыў лёс трактата «О образѣхъ». «Осьмь честии слова» адкрываў славянскаму чытачу тыя абстрактныя і абагульненыя значэнні, якія ўтрымліваюцца ў граматычных формах, але тэрміналогія трактата практычна не пакінула слядоў пасля сябе. У граматычнай традыцыі *Slavia Orthodoxa* прыжылася тэрміналогія «Адэльфотэса» (Львоў, 1591), граматыкі Мялеція Сматрыцкага (Еўе, 1619), якая ўзыходзіць да царкоўнаславянскіх друкаваных перакладаў школьных грэчаскіх і лацінскіх граматык, створаных значна пазней у Італіі, Германіі, але не да візантыйскіх. Першыя перакладныя трактаты па граматыцы і паэтыцы неслі асвету славянскаму чытачу, аднак не сталі школьнымі падручнікамі, таму іх тэрміналогія не замацавалася ў граматычнай традыцыі наступных стагоддзяў.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. Берков, П. Н. Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX в. / П. Н. Берков // Известия АН СССР. СЛЯ. – 1964. – Т. 23. Вып. 3. – С. 239–243.
2. Биби́ков, М. В. Сравнительный анализ состава «Изборника Святослава 1073 г.» и его византийских аналогов / М. В. Биби́ков // Византийский временник. – 1991. – Т. 51. – С. 92–102.

3. *Гаврилов, А. К.* Языкознание византийцев / А. К. Гаврилов // История лингвистических учений: Средневековая Европа / Отв. ред. А. В. Десницкая, С. Д. Канцельсон. – Л.: Наука, 1985. – С. 109–156.
4. *Изборник Святослава 1073 года*: Факсимильное издание в 2-х томах. – М.: Книга, 1983. – 360 с.
5. *Каждан, А. П.* Византийская культура / А. П. Каждан, В. М. Полевой, К. К. Розеншильд // БСЭ. 3-е изд. – Т. 5. – М.: Сов. энцикл., 1971. – Стлб. 114–134.
6. *Херобоскъ* // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – Т. 37 (73). – СПб.: Типограф. акц. общ. Брокгауз – Эфрон, 1903. – С. 160–161.
7. *Walz, Chr.* (Ed.). *Rhetores graeci: ex codicibus florentinis, mediolanensibus, monacensibus, neapolitanis, parisiensibus, romanis, venetis, tauriniensibus et vindobonensibus* / Chr. Walz. – Vol. VIII. – Osnabrück: Otto Zeller, 1968. – S. IV, 820. (Reproductio phototypica editionis 1832–1836. [Stuttgartiae: Cotta, 1835]).